

The Spaces of the Everyday

A Dialogue Between Monique Eleb and Jean-Philippe Vassal

Introduction

A few years ago, three alike-minded publications saw the light of day: Steven Harris and Deborah Berke's *The Architecture of the Everyday*, John Chase, Margaret Crawford and John Kaliski's *Everyday Urbanism* (1999), and Claude Schregenberger's *As Found. The Discovery of the Ordinary* (2000). These three books were representative of a wider current of publications that had the implicit intention to circumscribe a theme that was regarded as common to the practice as well as to the theory and history of architecture and urbanism: a renewed interest in everyday spaces.

Though the publications on the everyday within the field of architecture in the late 1990s were mainly the exponents of a larger academic reappraisal of the theories of de Michel Certeau and Henri Lefebvre that originated in the 1960s, they touched upon one of the fundamental fields of tension within architectural culture: the relation between architecture and everyday space.

Since everyone is potentially an expert of everyday life, everyday space has rarely been of much interest to experts such as architects and historians. Henri Lefebvre pointed out that although experts are embedded in everyday life, they prefer to think of themselves as outside and elsewhere. Convinced that everyday life is trivial they attempt to evade it. They use rhetoric and meta-language as 'permanent substitutes for experience, allowing them to use the mediocrity of their own condition'.¹ Lefebvre also described the purpose of such distancing techniques: 'Abstract culture places an almost opaque screen (if it were completely opaque the situation would be simpler) between cultivated people and everyday life. Abstract culture not only supplies them with words and ideas, but also with an attitude to seek the "meaning" of their lives and consciousness outside of themselves and their relations with the world.'²

Avoiding this breach with reality implies a radical repositioning of the designer and the historian. It encompasses a shift from the knowledge of the professional

¹ Henri Lefebvre, *La vie quotidienne dans le monde moderne* (Paris, 1968), English translation: *Everyday Life in the Modern World* (New York, 1971), 92.

² Henri Lefebvre, *Critique de la vie quotidienne*, vol. 1 (Paris, 1947), English translation: *Critique of Everyday Life* (New York, 1991), 238.

De ruimte van het alledaagse

Een gesprek tussen Monique Eleb en Jean-Philippe Vassal

Inleiding

Enkele jaren geleden zagen drie gelijkaardige publicaties het daglicht: Steven Harris en Deborah Berke publiceerden *The Architecture of the Everyday* (1997), John Chase, Margaret Crawford en John Kaliski *Everyday Urbanism* (1999) en Claude Schregenberger *As Found. The Discovery of the Ordinary* (2000). Deze drie boeken waren representatief voor een bredere stroom van publicaties die de impliciete bedoeling hadden om een thema te omschrijven dat gemeenschappelijk was voor de ontwerppraktijk en het historische onderzoek in het veld van de architectuur: een nieuwe interesse in alledaagse ruimten. Hoewel de publicaties over het alledaagse uit de jaren negentig hoofdzakelijk exponenten waren van een bredere academische herwaardering van de theorieën van Michel de Certeau en Henri Lefebvre uit de jaren zestig, raakten zij aan een van de fundamentele spanningsvelden binnen het domein van de architectuur: de verhouding van de architectuur tot het alledaagse leven. Aangezien iedereen potentieel als een deskundige van het alledaagse leven kan worden beschouwd, hebben alledaagse ruimten zelden aandacht gekregen van deskundigen zoals architecten en historici. Lefebvre benadrukte in zijn geschriften dat, hoewel deze deskundigen deel uitmaken van het alledaagse leven, zij vaak kiezen om zichzelf er buiten te denken. Vanuit de overtuiging dat het alledaagse leven onbelangrijk is, laten zij het buiten beschouwing. Zij gebruiken retoriek en metataal als 'permanente substituten voor ervaring, zodat zij de mediocriteit van hun eigen toestand'¹ kunnen verhullen. Al in 1943 beschreef Lefebvre de techniek die wordt aangewend: '[De] abstracte cultuur plaatst een haast opaak scherm (als het volledig opaak was zou de situatie eenvoudiger zijn) tussen gecultiveerde mensen en het alledaagse leven. De abstracte cultuur voorziet hun niet alleen van woorden en ideeën, maar ook van een houding om de 'betekenis' van hun leven en bewustzijn buiten zichzelf en hun relaties met de wereld te zoeken.'²

Om deze traditionele afstand tot het alledaagse te verkleinen, moeten zowel de ontwerper als de historicus een radicaal andere plaats innemen. Het betekent dat de kennis van de deskundige wordt ingewisseld voor die van de gewone man. Het houdt in dat de wijdverspreide

¹ Henri Lefebvre, *La vie quotidienne dans le monde moderne* (Parijs, 1968), Eng. vert.: *Everyday Life in the Modern World* (New York, 1971), p. 92.

² Henri Lefebvre, *Critique de la vie quotidienne*, dl. 1 (Parijs, 1947), Eng. vert.: *Critique of Everyday Life* (New York, 1991), p. 238.

expert to that of the ordinary person. It includes validating that widespread expertise in everyday life can act as a levelling agent, eliminating the distance between professionals and users, between specialised knowledge and daily experience. It presupposes that the designer and the historian/scholar are immersed in everyday social and cultural logic rather than superior to and outside it, and are thus forced to address the contradictions and complexities of both social life and material form from close up.

In the contemporary practices of Monique Eleb and Lacaton & Vassal we recognise a clear will to engage in the field of tension between architecture and the everyday. Monique Eleb is a psychologist and sociologist who practices within the field of architectural history and is currently professor at Paris-Malaquais. Her approach is characterised by a relentless will to question the cultural norms and codes that are embedded in the material spaces of our everyday living environment. Philippe Vassal is an architect and practices with his partner Anne Lacaton in Paris. Their work stands out because of their professional attitude, which can be summarized as: to offer a space open to the everyday appropriation by inhabitants, until the point of the obliteration of the intervention of the architect.

In this dialogue, that took place in Paris in December 2005, we questioned the strategies, approaches and instruments that are used to scrutinize this common field between architects and historians/scholars: everyday space.

Contemporary architecture has secured a remarkably comfortable position in the domain of high culture, in the field of art. One consequence of this is that architecture risks being increasingly valued as an art object in its own right so that the relationship between architecture and everyday life is minimised. In your research and architectural practices, you demonstrate a special interest for domestic space and for daily life. What are the reasons for this interest?

Jean-Philippe Vassal I am an architect and above all an inhabitant. I want to work in the real dimension of spaces and situations. For us, this interest in the dimension of the real, which takes account of the everyday, means that we are faced with the difficulty of representation in architecture. In our office we do not work, or rarely, with models. I am extremely wary of using a representation reduced down to 1/100, 1/500 or 1/1000, of losing both a necessary quality and precision and also my sense of being an inhabitant to become nothing more than an architect. I prefer to rely on my imagination, to work with places and situations that I remember, that have left an impression on me and which I have experienced – where I have lived or imagined that I lived. My projects seem to me more precise, more correct, more real and more indeterminate and beautiful when they exist like that in my head rather than on some piece of paper or bit of cardboard.

deskundigheid inzake het alledaagse leven wordt erkend als een nivellerende materie, die de afstand tussen beroepsmensen en bewoners, tussen gespecialiseerde kennis en alledaagse ervaring elimineert. Het veronderstelt dat de ontwerper en de historicus zich niet buiten de alledaagse sociale en culturele logica's plaatsen, maar zich er veeleer in verdiepen en zo worden gedwongen om te gaan met de tegenspraak en complexiteit die zowel van het sociale leven als van de materiële vorm deel uitmaken.

In de hedendaagse praktijken van Monique Eleb en Lacaton & Vassal valt duidelijk een fascinatie te herkennen voor het spanningsveld tussen de architectuur en het alledaagse. Monique Eleb is psycholoog en socioloog en is sinds jaren actief in het veld van de architectuurgeschiedenis. Ze is momenteel professor aan de universiteit van Paris-Malaquais. In haar werk en haar talrijke publicaties, die zich vooral concentreren op de architectuur van het wonen, onderzoekt Eleb de culturele normen en codes die in de materiële ruimten van onze alledaagse woonomgeving zijn ingebed. Jean-Philippe Vassal is architect en leidt met zijn partner Anne Lacaton het internationaal gerenommeerde bureau Lacaton & Vassal in Parijs. Hun werkmethode en aanpak kunnen worden samengevat als: ruimte bieden aan de alledaagse praktijken van bewoners, tot op het punt dat de interventie van de architect overbodig wordt.

Dit is een geredigeerde en geannoteerde versie van een vraaggesprek dat in december 2005 in Parijs plaatsvond. Dit gesprek peilt naar de strategieën, methoden en instrumenten die worden ingezet bij het onderzoek van een gemeenschappelijk interesseveld van architecten en historici: de ruimte van het alledaagse.

De hedendaagse architectuur heeft een opmerkelijk vanzelfsprekende positie verworven in het domein van de hoge cultuur, in het artistieke veld. Een van de gevolgen is dat de architectuur steeds meer als autonoom kunstvoorwerp dreigt te worden beoordeeld en dat de interactie tussen de architectuur en het alledaagse leven tot een minimum is herleid. In uw onderzoeks- en architectuurpraktijk is er een bijzondere belangstelling voor de domestieke ruimte en het alledaagse leven. Wat zijn de redenen voor deze belangstelling?

Jean-Philippe Vassal Ik ben architect, maar beschouw me vooral ook als bewoner. In die zin tracht ik om in een reële dimensie aan ruimten en situaties te werken. Deze belangstelling voor de reële dimensie, deze aandacht voor het alledaagse, hangt voor ons nauw samen met het probleem van de representatie in de architectuur. In ons bureau werken we bijvoorbeeld niet of zeer weinig met maquettes. Ik heb een groot wantrouwen tegenover representaties op een schaal van 1:100, 1:500, of 1:1000, ik ben huiverig om kwaliteit en nauwkeurigheid te verliezen, om mijn gevoel van bewoner te missen en om enkel nog architect te zijn. Ik vertrouw liever op mijn verbeeldingskracht, op de invloed en de herinnering van plaatsen en situaties die ik heb beleefd, die ik heb geproefd, waar ik heb gewoond of me heb voorgesteld dat ik woonde. Projecten die zo in mijn geest ontstaan, lijken me zowel nauwkeuriger, rechtvaardiger, reëler als vager en mooier dan ontwerpen die op een willekeurig blad van papier of karton ontstaan. Ik wil zo voorkomen dat ik autonome en sculpturale

In this way I hope to avoid the creation of a self-existing, 'sculptural' piece of art and I want to establish an architectural dispositive that will support domestic space and daily life. In this dispositive an artistic approach is absolutely not absent.

Monique Eleb I'm disturbed when people start talking about domestic architecture, about habitats, from the perspective of art. Architecture is sometimes connected to it, if you like, but in this case it is primarily a physical experience. It is always something else: movement in space, a way . . . a feeling that is not artistic, but which arises rather out of a series of emotions, perceptions and stimuli that are not limited to artistic pleasure. If we talk too much about contemporary architecture to the general public – who perceives architecture primarily in terms of use – as art, it is in great danger of not being understood by our contemporaries, much more than with other areas. I see an increasing divide between what architects do and what inhabitants understand, have learnt or not to understand, or know how to understand.³ The real question you are asking us is: why make a big deal out of understanding the everyday? One might wonder why the everyday world seems so natural to us when what is current, what we might call the commonplace of an age, is the most cultural thing there is and changes over history as mentalities and ways of life have evolved. Why be interested in the ordinary when the majority of the architectural world is interested only in the exceptional? Because commonplaces are the most construed places and the closest to the lives of the mass of people, who often judge architecture in terms of the mundane buildings they encounter daily. The commonplaces of an age are extremely complex, knowledgeable constructs. We have long realised in other fields of knowledge that we are wrong not to address these everyday spaces.⁴ I devote myself to them because they are a cultural base that informs interpersonal relationships, the rhythms of life, the pleasure of one's home surroundings. And architecture should back them up, support them and offer spaces that allow usage anchored both in tradition and new practices. Many architects defend doctrines that are not based on the observation of their contemporaries. Utopia has an appeal that everyday life will never have. But this shouldn't stop one from trying to create beauty, whatever its fleeting definition, for the life of places that are frequented every day.

Some architects take on conceptual habits without questioning the reality of today's ways of life nor the (planimetric) layout of a house, which clients often in any case impose on them. Today journals hardly ever ask architects to

discuss that aspect, which is in fact fundamental, particularly for residential or public buildings. So there is a separation between culture and architecture, architects receiving recognition more through their formal style, sometimes closer to sculpture than to architecture, than on the uses that it offers or allows. It has very often been said to us in the interviews that we regularly hold on dwelling that 'people don't live outside'; as an angry young secretary told us, 'Yes, it annoys me [that architects devote too much attention to the exterior] because you don't live outside. You live inside and you don't care what people think when they pass by. A house is not a huge exterior business card.' [Ms G]⁵ She is denouncing here the dictatorship of external appearance and a certain elitism. In fact architecture can be a business card, for local authorities, for example, but one must be able to understand it, read it. The internal codes of architectural discipline are neither known nor understood by the general public even if a very small section of the population is beginning to recognise the qualities of the architecture of the Modern Movement and certain contemporary buildings like the Louvre pyramid or the Institut du Monde Arabe, examples that all respondents give when they are asked to name buildings they appreciate.⁶ As well as that, most people in France today live in buildings that were conceived and realised, sometimes, more than a hundred years ago, including in terms of the materials.

I am working at the moment on the detached house of the 1950s and '60s⁷ and we are trying to understand why the French have moved away from using architects to build their own houses, despite the small recent turnaround in that. The market is dominated by builders who offer prefabricated houses that are, however, neo-regionalist, fulfilling a certain nostalgia; we are asking why and how we have arrived at that situation. And when you look at prototype houses of the 1950s, you see that a lot of contemporary architect-built houses repeat a style, the exterior

3 See on this subject our most recent research on the public debate on architecture: Monique Eleb, Soline Nivet and Jean-Louis Violeau, *L'Architecture entre goût et opinion. Construction d'un parcours et construction d'un jugement*, Research Report for the Mission du Patrimoine Ethnologique, MCC, Laboratoire ACS, 2005, awaiting publication.

4 Cf Roland Barthes 'Le Neutre', programme of the Collège de France 1977-78 syllabus, reprinted in *CŒuvres complètes*, vol. V, 1977-1980 (Paris, 2002 [1995]).

5 Eleb, Nivet and Violeau, *L'Architecture. Entre goût et opinion*, op. cit., 35
6 Ibid.
7 See for this research: Monique Eleb, 'Modernity and Modernisation in Postwar France: The Third Type of House', *Journal of Architecture* 9, winter 2004, 495-514.

kunstvoorwerpen maak en beoog veeleer het ontwerp van een 'architecturaal dispositief', een ondersteunende ruimte, die plaats biedt aan het domestieke domein en het alledaagse leven. Bij het ontwerp van een dergelijk dispositief is een artistieke benadering zeker niet afwezig.

Monique Eleb Het verbaast me dat men spreekt over de architectuur van het wonen, over het wonen (habitat), vanuit een artistiek perspectief. Architectuur is met het domein van de kunst verbonden, maar voor mij heeft ze vooral te maken met lichamelijke ervaring. Ze is steeds anders: bewegingen in de ruimte, trajecten... Architectuur is geen kunstervaring, maar veeleer een reeks emoties, waarnemingen, indrukken, die niet kunnen worden herleid tot het beleven van kunst. Als we tegenover een breed publiek, dat sowieso architectuur percipieert in functionele termen, over hedendaagse architectuur blijven spreken in artistieke termen, loopt de architectuur – veel meer dan andere gebieden – het gevaar niet te worden begrepen door onze tijdgenoten. Ik zie een steeds grotere kloof ontstaan tussen wat de architecten doen en wat bewoners begrijpen, wat deze laatsten wel of niet hebben geleerd te lezen, of in staat zijn te lezen.³

In wezen luidt de vraag die hier voorligt: waarom moeten we aan geschiedschrijving doen om het alledaagse te begrijpen? Men kan zich echter ook afvragen waarom het alledaagse ons zo natuurlijk lijkt. Wat courant of banaal is in een bepaalde tijd is immers vaak sterk cultureel bepaald en weerspiegelt de historische evoluties in mentaliteiten en levensstijlen. Waarom zouden we ons interesseren voor het banale, terwijl de grote meerderheid binnen de architectuurcultuur zich enkel voor het uitzonderlijke interesseert? Omdat wat banaal is, juist het meest onze cultuur reflecteert en het dichtst bij ons alledaagse leven staat. De alledaagse gebouwen waaraan we dagelijks voorbijlopen, spelen een belangrijke rol in onze beoordeling van architectuur. Het banale van een bepaald tijdperk is in wezen een uiterst complexe en intelligente constructie.

In andere domeinen heeft men al lange tijd ingezien dat het verkeerd is om zich niet te interesseren voor het alledaagse.⁴ Zelf wijd ik mijn werk aan het alledaagse, omdat het me inzicht biedt in de culturele normen die structuur bieden aan persoonlijke relaties, de levensritmes van bewoners en het domein van het 'huiselijke'. Het is de taak van de architectuur om hieraan plaats te bieden, om het te ondersteunen, om ruimten te creëren die zowel traditionele als nieuwe woonpraktijken toelaten. Vele architecten nemen op een lichtzinnige manier standpunten in over het wonen van hun tijdgenoten. Het aura van de utopie is steeds groter geweest dan die van het alledaagse. Maar dat mag niet verhinderen dat we ook moeten zoeken naar schoonheid, hoe vluchtig die ook mag zijn, op de plaatsen die we dagelijks betreden.

Sommige architecten benaderen de architectuur vanuit een 'conceptuele houding' en plaatsen geen vraagtekens bij de realiteit van hedendaagse levenswijzen en bij de planindeling van een woning, die trouwens vaak wordt opgelegd door de opdrachtgevers. Architectuurtijdschriften vragen evenmin aan architecten om over deze dimensie te spreken, terwijl ze juist fundamenteel is voor alles wat het wonen of het publieke bouwen betreft. Er bestaat vandaag dus een breuk tussen cultuur en architectuur.

De erkenning van een hedendaags architect is meestal gebaseerd op zijn formele aanpak. Het is vaak meer een kwestie van sculptuur dan van architectuur. Het gebruik dat een gebouw impliceert of toelaat, wordt ook dikwijls buiten beschouwing gelaten. In de gesprekken die ik als onderzoeker voer over het wonen wordt vaak benadrukt dat men 'niet in het exterieur leeft'. Zo vertelde een jonge secretaresse ons woedend: 'Het maakt me kwaad ja [dat architecten te veel belang hechten aan het exterieur], terwijl we niet buiten leven. We leven binnen en het laat ons koud wat de mensen denken als zij buiten voorbijlopen. Het huis is geen visitekaartje op ware grootte.'⁵ [mevrouw G] Haar uitspraak onderstreept de 'dictatuur van de gevel' en het elitisme dat de hedendaagse architectuurcultuur kenmerkt. Architectuur kan wel een visitekaartje zijn, voor burgemeesters bijvoorbeeld, maar mensen moeten het kunnen begrijpen, haar kunnen lezen. De interne codes van de hedendaagse architectuurdiscipline zijn niet bekend en worden niet begrepen door het grote publiek, zelfs al herkennen sommige mensen de kwaliteiten van de architectuur van de Moderne Beweging en spreken velen van de mensen die ik interview over de piramide van het Louvre of het *Institut du Monde Arabe* als voorbeelden van een architectuur die ze waarderen.⁶ Het merendeel van de mensen in Frankrijk leeft bovendien in gebouwen die soms meer dan honderd jaar geleden werden bedacht, ook op het niveau van de materialiteit.

Op dit ogenblik onderzoek ik eengezinswoningen uit de jaren vijftig en zestig.⁷ Wij proberen te begrijpen waarom de Fransen zich over het algemeen van de architecten hebben afgekeerd om hun huis te bouwen, ondanks een beperkte verandering in die

3 Over het laatste onderzoek van Monique Eleb naar de smaak van het brede publiek: Monique Eleb, Soline Nivet, Jean-Louis Violeau, *L'Architecture entre goût et opinion. Construction d'un parcours et construction d'un jugement*, onderzoeksrapport voor de Mission du Patrimoine Ethnologique, MCC, Laboratoire ACS, 2005.

4 Roland Barthes 'Le Neutre', programme of the Collège de France 1977-78 syllabus, herdrukt in *CŒuvres complètes*, vol. V, 1977-1980 (Parijs, 2002 [1995]).

5 *L'Architecture. Entre goût et opinion*, op. cit. p. 35.
6 Ibid.
7 Zie voor dit onderzoek bijvoorbeeld: Monique Eleb, 'Modernity and modernisation in postwar France: the third type of house', *Journal of Architecture* jrg. 9, winter 2004, p. 495-514.

and the materials that were experimented with at that time, without doing the work that was done then on interior organisation, on layout. That means that even the avant-garde is today somewhat repetitious – although only in terms of design and a way of construction. Of course we perhaps have to return to buildings and solutions that have been tried out and are not widespread. At the same time, reflection about the way in which lifestyles have evolved has in general been neglected. Experimental housing is not as experimental as all that, because it was already experimented on fifty years ago. At the time it did not find an enthusiastic response. Is it now going to find enthusiasts with its rather lax organisations such as the loft, which allows inhabitants to arrange things themselves – although in fact they mostly only repeat the models they know?

To go back to the initial question about our interest in the everyday and ordinary and the 'critical' role of this approach, for seven or eight months we have been working on a study that argues for an alternative to the demolition of large-scale collective housing (the great majority of these housing towers and blocks, particularly in suburbs, are today thought to be responsible for a generalised lack of well-being and the source of social disorder so that demolition is seen as the solution to these problems – a policy that has unfortunately been widely implemented). An integral part of this domestic space is thereby demolished.

We offered to carry out this study for the Ministry of Culture. They certainly imagined that our study would make a distinction between different kinds of large-scale collective housing, in terms of remarkable and skilful architecture (such as the projects by Lods, Dubuisson, Renaudie) and others, so as to say which ones should be demolished. Now, our conclusion was that they were all good to keep. Our cultural heritage is expressed through the simple reality of these constructions and the different types of urban, architectural and social housing have the potential and capacity to be converted and improved, by attending to the quality of people's attachment to these spaces. They could therefore all develop great qualities, luxury, comfort and pleasure. So we said that there wasn't a single square metre of concrete in these large-scale collective buildings that deserved to be demolished (even more so given the severe lack of housing in France).

The reasons for keeping these towers and blocks are not simply to do with landscapes or architectural potential but also economy. Each time you demolish and rebuild something, this involves technical, moving and temporary housing costs that exceed those that would be

spent on transforming the housing or adding to it in a way that would give more housing and above all housing of a much better quality. There should be a single starting principle: to think about large-scale collective housing in terms of the inside and not the outside, from close-up not far away.

These same 'tower and block' typologies in well-regarded areas are not questioned, pose no problem. Housing towers and blocks – the so-called *grands ensembles* – in the suburbs often have the same potential in terms of the landscape. It's just that it isn't exploited. The large suburban blocks of the 1950s and '60s were created in response to an urgent need for rehousing and they did not go to the limit of a process of space, pleasure and transparency. It needs to be said that nothing serious or generous has been done since then.

Creating more space, opening up the buildings through large sliding glass windows onto big balconies that look out onto the landscape, adding lifts, a garden, creating space for services, collective spaces, reinstating a caretaker . . . there lies the challenge. In this respect, we should above all start from what is positive – people, every individual, and their interiors. No longer looking at things from 500 metres away, but from inside, we begin with each room, each bathroom and each living room to see what can be improved in each apartment. We speak to every resident. That is where the real cultural legacy is to be found.

Given that the work of the historian/researcher and of the architect focusses on everyday domestic space, what methods or strategies can they use to look into domestic space?

In my field of research, we have the traditional tools of discourse analysis in publications, reviews, everything verbal: we also have the 'stimulated verbal' – that is, interviews with the architect or with those who go into or use architecture. When I began working in this area, I had to learn to read plans in the same way as, and also differently from, architects. That is, architects read plans in terms of organisation – called disposition in professional terms; they read plans in constructive terms but very little in terms of proposing a way of life. And so to understand that proposition, I had to implement a method that allowed me to understand it and which presumed a person moving in space and engaging in certain activities.

tendens de voorbije jaren. De markt wordt vandaag gedomineerd door aannemers die geprefabriceerde huizen aanbieden met een neoregionalistisch tintje. Wij vragen ons voortdurend af hoe men tot dit model, dat beantwoord aan een zekere nostalgie, is gekomen. Tegelijkertijd moeten we vaststellen dat, wanneer men de prototypische huizen uit de jaren vijftig bekijkt, vele ontwerpen van hedendaagse architecten een herhaling zijn van de benaderingen, de volumewerking en de materialen uit deze periode. De experimenten met de inrichting en de planindeling van het huis uit de jaren vijftig worden echter niet hernomen. Dat betekent dat zelfs de avant-garde-architectuur van vandaag een soort van herhaling is, maar dan enkel op een esthetisch en een constructief niveau. Vanzelfsprekend is het goed dat architecten teruggrijpen op gebouwen, oplossingen en experimenten uit het verleden, maar de hele reflectie over het wonen die in deze erfenis besloten ligt, wordt over het algemeen uit het oog verloren. De hedendaagse experimentele woning is dus niet zo experimenteel omdat reeds vijftig jaar geleden op dezelfde wijze werd geëxperimenteerd, al kende die aanpak toen nauwelijks liefhebbers. Zal de experimentele woning vandaag uiteindelijk haar bewoners vinden omwille van haar 'lakse' planindeling? Zal dit gebeuren door een loft aan te bieden, waarbij de bewoner zich maar moet redden en uiteindelijk meestal toch kiest voor een herhaling van bekende woonmodellen?

Ik wil nog even terugkomen op de beginvraag over het belang van het alledaagse en het banale in ons werk en de kritische rol van deze benadering. Wij werken sinds zeven à acht maanden aan een studie die een alternatief tracht te bieden voor de sloop van de *grands ensembles*. Het overgrote deel van deze woontorens en -blokken, met name in de voorsteden, wordt vandaag verantwoordelijk geacht voor de slechte levenskwaliteit en wordt beschouwd als bron van sociale wanorde. Het idee dat sloop de oplossing voor deze problemen zou zijn, is helaas goed ingeburgerd. Men gelooft dat men zo de betekenissen die vasthangen aan deze domestieke ruimte kan uitwissen.

Wij maakten deze studie in opdracht van het ministerie van Cultuur. Zij gingen ervan uit dat we een onderscheid zouden maken tussen verschillende *grands ensembles*, tussen ingenieuze en opmerkelijke architectuur (van ontwerpers als Lods, Dubuisson, Renaudie) en de anderen. Ze dachten zo te weten te komen welke gebouwen er zouden moeten worden afgebroken. Onze conclusie was echter dat alles het bewaren waard was. De bestaande *grands ensembles* bleken een enorm potentieel en capaciteit te bezitten om zich aan te passen aan verschillende stedelijke, architecturale en sociale situaties, om te worden verbeterd in functie van de kwaliteiten die bewoners ervaren. Van de eerste tot de laatste beschikten deze complexen over de capaciteit om tot

kwalitatieve, luxueuze, comfortabele en plezierige woonruimten te worden gevormd. Wij hebben er dus voor gepleit geen enkele vierkante meter van het beton van de *grands ensembles* te vernielen, temeer omdat we in Frankrijk kampen met een groot tekort aan huisvesting.

De redenen om deze woontorens en -blokken te behouden, volgen niet enkel uit de relatie tot het landschap of de architecturale mogelijkheden, maar zijn ook gerelateerd aan het economische aspect. Elke sloop en heropbouw impliceert uitgaven (technische kosten, verhuis- en herhuisvestingskosten) die veel hoger zijn dan de fondsen nodig voor verandering of uitbreiding, die uiteindelijk ook meer woningen en vooral woningen van een hogere kwaliteit opleveren. We hanteerden in onze studie slechts één hypothese als uitgangspunt: men moet de *grands ensembles* vanuit het interieur benaderen en niet vanuit het exterieur, van nabij en niet van een afstand. In goede buurten wordt de typologie van 'woontorens en -blokken' niet in vraag gesteld, zij stelt geen enkel probleem, integendeel. De torens en de blokken van de *grands ensembles* in de voorsteden bezitten vaak dezelfde landschappelijke kwaliteiten, maar worden echter slecht beheerd. De *grands ensembles* werden in de jaren vijftig en zestig ontworpen vanuit de noodsituatie van herhuisvesting. Men heeft deze projecten onvoldoende doorgedacht op het niveau van ruimte, van transparantie, van plezier... Sinds het ontstaan ervan hebben nauwelijks belangrijke of genereuze ingrepen in de *grands ensembles* plaatsgevonden. Meer ruimte scheppen, grote opengaande raampervlakken creëren die uitgeven op grote balkons met uitzicht op het landschap, liften toevoegen, een tuin, dienstruimten en collectieve voorzieningen toevoegen, opnieuw betrokkenheid creëren... daarin ligt de uitdaging. Daarbij moeten we vooral vertrekken van het positieve, van de mensen, van elke bewoner, van hun interieur. In onze studie benaderen we de woning niet meer met een afstand van 500 meter, maar van binnenuit. We starten vanuit elke kamer, elke badkamer, elke woonkamer om zo te onderzoeken wat op het niveau van elk appartement kan worden verbeterd. We spreken met elke inwoner. Daar bevindt zich het echte erfgoed.

Als de alledaagse domestieke ruimte een gemeenschappelijk terrein is voor de historicus/onderzoeker en de architect, over welke methoden of strategieën beschikken beiden om deze ruimte te onderzoeken?

In mijn onderzoeksveld heeft men traditionele werktuigen als de discoursanalyse in publicaties en tijdschriften; kortom het onderzoek van alles wat tot het verbale veld behoort. Daarnaast werken wij ook

This allowed me to give a definition of the dispositive, which would be a spatial organisation that provoked certain behaviour that had consequences. And that led me to study very different historical periods, because plans evolve with the transformation of usage. The material tools I use to understand the issue are graphic documents – the same as those of architects – visiting constructed buildings, interviewing residents to grasp their point of view and taking photos to understand how they have equipped or perhaps transformed the space, how they have conceived it. So, based on this discussion, photos and the plan of the inhabited layout, we try to understand why people are satisfied with the organisation and life that a place offers them or, on the other hand, why they have not adjusted to the architect's proposals. I have met people who were over the moon because the architect had put the bathroom facilities in the middle of the apartment, so that one could go all the way round them. One resident explained: 'I understood the space when I discovered the pleasure I got from never having to go backwards'. That is a typical pleasure offered by architecture and it's also the pleasure and the capacity of architecture to play with space in a way that people understand.

The resident receives and interprets what the architect wanted to do. Unfortunately this lovely example is also quite rare. We very often encounter complaints: 'The architect hasn't understood our lifestyle, he doesn't know how we live, he doesn't know what we do', 'You have no idea how dangerous this staircase is!', 'Two of you can't be in the kitchen at once, it is too long and not wide enough', etcetera. And then, above all, the idea that architects are much too interested in form rather than usage is very widespread. It is a very common perception and at the same time there are people who are very happy in thousands of apartments. But we very often hear problems to do with the lack of respect for privacy and lack of light, for doctrinal reasons. For example there have been many problems with elongated windows (*fenêtre en longueur*) 1.5 m from the floor. So the idea is to observe how people act, observe what one can do in a space, what one cannot do, how one moves in it, how one walks around: that is also a question of values because a space is also the staging of values, of the concept of interpersonal relationships, in relation to consumption, to new computer equipment . . . How do the architect's values meet or not meet those of the residents?

Another source of information are the big studies by market research organisations on consumption, on housing among the French and on the contemporary understanding of comfort. We compare all these results and often go out to

double-check on the ground whether what architects are offering takes account of these developments. This is a lot of material to deal with, materials that enable one to form opinions, construct an approach, and so one goes to these sources. While knowing that inhabitants often attribute all decisions to the architect, without acknowledging the role of the client.

In our consideration of the large-scale collective housing of the *grands ensembles*, we thought about the characteristics of the detached house. What is possible in a house that isn't in an apartment? Freedom, a garden, the possibility of extension and addition. Here was a fine challenge for architects: to give every apartment this requirement, this luxury of freedom. By adding a light construction, thereby transforming it, every 'cell' should become a 'villa'. Every 'box', every parallelepiped, should become a 'case study house'.⁸

Of course I don't know how people are going to live in the future; what I do know is that their ways of life are really different and diverse and that they also evolve very quickly, that they change. So as to respond to that, I think about how to produce an architectural dispositive through which the inhabitant will have maximum possibilities and facilities.

We regard the maximum in this way: when it's too big, it can always become smaller, when it's too transparent, it can always become more opaque. The reverse is never possible. Obviously, this quest for the maximum should not do away with a concern for the quality of this maximum space nor for its poetry.

For example, we have recently worked a lot on simple, efficient constructions that offer very deep, very wide spaces, far above the 'standard', running right through with very transparent facades, a sort of 'loft', lofts in which the house is conceived and fabricated at the same time as its transformation into a habitat.

In these projects, privacy is defined clearly and gently in terms of the distance to the facades. Privacy is found in the most interior parts of the space. One can think of housing with two large windows that are more than 30 m in depth. I remember warehouse buildings in New York that had been converted into lofts. The inhabitants found themselves in a sort of tube 50 m long with two 6 m wide facades at each end. The space in the middle of these lofts, in principle unexploitable, was in fact extremely used, of a high quality. That is an inspiration for us.

⁸ See, for information on the Case Study House programme: Elizabeth Smith, Peter Gössel

(eds.), *Case Study Houses, the complete CSH Program 1945–1966* (London, 2002).

met het 'geprovoceerde verbale veld', waaronder wij interviews verstaan met architecten of met hen die architectuur ervaren of gebruiken. Toen ik begon te werken binnen het veld van de architectuur, moest ik leren om plannen op dezelfde wijze én anders te lezen dan architecten. Architecten lezen plannen als uitdrukking van een bepaalde organisatie, wat in de teksten van architecten als 'planindeling' wordt omschreven. Zij lezen plannen in constructieve termen, maar haast nooit als een ontwerp van een bepaalde wijze van wonen. Juist om deze laatste karakteristiek onder de aandacht te brengen, moest ik een eigen onderzoeksmethode bedenken, die uitging van een persoon die in beweging is in de ruimte en een aantal activiteiten uitvoert.

Deze methode heeft me toegelaten om de definitie van een 'dispositief' te ontwikkelen: een ruimtelijke organisatie die een bepaald gedrag veroorzaakt en die dus gevolgen heeft. Ze heeft me er ook toe aangezet om zeer verschillende momenten van de geschiedenis te bestuderen, aangezien dispositieven evolueren als gevolg van de historische veranderingen in gebruik. Het concrete materiaal dat ik hanteer in mijn onderzoek zijn grafische documenten – zoals ook architecten die gebruiken, daarnaast bezoek ik gerealiseerde gebouwen, doe ik interviews met bewoners en gebruik ik fotografie om te begrijpen hoe de bewoners de ruimte hebben ingenomen, getransformeerd en hoe zij de ruimte waarnemen. We bestuderen dus het discours, foto's en plannen van bewoonde ruimten om te begrijpen waarom bewoners tevreden zijn met de 'organisatie van het leven' die hun woning hun biedt. Of andersom waarom zij zich nooit hebben aangepast aan de woonmodellen die architecten hun bieden. Ik heb bewoners ontmoet die bijzonder gelukkig waren omdat de architect de sanitaire kern in het centrum van het appartement had geplaatst, zodat men er omheen kon lopen. Een van hen zei: 'Ik heb deze ruimte begrepen toen ik het plezier ontdekte om nooit op mijn passen te hoeven terugkeren'. Dit is typisch een genoegen dat de architectuur kan bieden, het illustreert ook een door de bewoner begrepen plezier en de capaciteit van de architect om met de ruimte te spelen.

Deze bewoner percipieert en interpreteert wat de architect wilde bereiken. Helaas is dit fraaie voorbeeld ook vrij zeldzaam. Zeer vaak krijgen we klachten te horen: 'De architect heeft onze levensstijl niet begrepen, hij weet niet hoe we leven, hij weet niet hoe we dingen doen'; 'Besef u wel hoe gevaarlijk deze trap is!'; 'Twee personen passen niet in deze keuken, ze is niet lang en breed genoeg' (...) Bewoners zijn er vaak van overtuigd dat architecten zich vooral voor de vorm en niet voor het gebruik interesseren. Vaak horen we ook opmerkingen over een gebrek aan intimiteit of aan licht omwille van conceptuele keuzes. Zo registreren we bijvoorbeeld dikwijls kritieken op de modernistische strookramen (*fenêtres en longueur*) op 1,5 meter van de vloer. Dagelijks

worden we in ons onderzoek met deze opvattingen geconfronteerd, al neemt dat natuurlijk niet weg dat er in duizenden appartementen ook zeer gelukkige mensen leven.

Mijn onderzoeksbenadering omvat dus het observeren van handelingen, het kijken naar wat men in een ruimte kan doen, of niet kan doen, hoe men zich verplaatst, hoe men rondloopt... Hierbij komen ook waarden aan het licht. Want het gebruik van ruimte is ook de encensering van waarden, van intermenselijke relaties, van de verhouding tot consumptieartikelen en tot nieuwe objecten uit de wereld van de informatica... De vraag is dan of er een overeenkomst bestaat tussen deze waarden van bewoners en die van architecten, of juist niet?

Een andere belangrijke bron voor mijn werk zijn de grote onderzoeken van onderzoeksbureaus over de consumptie, het meubilair en de hedendaagse visie op comfort van de Fransen. Wij vergelijken al deze resultaten en kijken op het terrein in welke mate architecten rekening houden met deze evoluties. Om inzichten te verwerven over het alledaagse wonen is het dus noodzakelijk om een veelheid aan materiaal te consulteren en zich op vele bronnen te baseren. Tegelijkertijd beseffen we dat bewoners vaak alle verantwoordelijkheid bij de architect leggen en zich niet bewust zijn van de belangrijke rol die ze zelf kunnen spelen als bouwheer.

In onze reflectie op de architectuur van de *grands ensembles* zijn wij uitgegaan van de kwaliteiten van een eengezinswoning. Welke kwaliteiten heeft een huis die een appartement niet heeft? Vrijheid, een tuin, de mogelijkheid om uit te breiden of toe te voegen... Als architecten beschouwen we het als een belangrijke uitdaging om aan elk appartement deze kwaliteiten, deze luxe van de vrijheid terug te geven. Elke 'wooncel' moest door middel van toevoeging van een lichte constructie, door een transformatie, een 'villa' kunnen worden. Elk 'doos', elke balk, werd een 'casestudy house'.⁸ Ik kan natuurlijk niet voorspellen hoe mensen in de toekomst zullen leven, maar wat ik wel weet, is dat levenswijzen erg verschillen en dat deze ook snel evolueren en veranderen. Om hierop een antwoord te bieden, denken wij voortdurend na over hoe we een architectuur als 'dispositief' kunnen ontwerpen, die de bewoners een maximum aan voorzieningen en mogelijkheden biedt. Het concept van het maximum interpreteren wij als volgt: wat te groot is, kan altijd kleiner worden, wat te transparant is, kan altijd opaak worden. Het tegenovergestelde is nooit waar. Natuurlijk mag ons onderzoek naar het maximum niet beletten na te denken over de architectonische kwaliteiten van de ruimte, over haar poëtische kwaliteiten. Zo hebben we onlangs gewerkt aan

⁸ Voor een inleiding op het Case Study House programma, zie: Elizabeth Smith, Peter

Gössel (red.), *Case Study Houses, the complete CSH Program 1945–1966* (Londen, 2002).

There is a freedom, generosity and convenience in living in these kinds of space.

What struck me in Jean-Philippe Vassal's description of deep buildings with windows on two sides, which in New York weren't originally intended as housing, is that it also resembles a French building, perhaps less prestigious, the 'Marseille three windows typology'. This type exists in France and not by chance; it doesn't exist everywhere else, but corresponds to a particular culture of habitation. In Marseilles, one needs protection from the sun and so deep buildings, looking out onto two streets, with narrow façades were built. In general, one goes in through a door situated in the middle of the apartment facing a dark room that has many uses. Today it is practical for the computer or television but also for taking siestas when it is hot, as the room remains naturally cool. It also creates a distinction between public parts and other, more private parts – a hierarchy of space. It is a cultural fact, something that is too often forgotten. We need to think about existing types established by usage so we can create new ones more effectively.

In our 'loft model' or 'new loft' approach, the conditions under which a project is to be realised also produce particularities and complexities. And then the variables of the project will also allow various usages. For example, the Mulhouse project gives us a glimpse of how new family-based structures can take advantage of our 'dispositive' approach.⁹ It allows new family members to inhabit the house, friends (even a lot of them) to be easily accommodated, because there are no pre-determined rooms but people live somewhat nomadically, in the midst of objects and furniture, according to the time, the season and one's moods.

How do the historian and the architect deal with the question of appropriation of space? Is appropriation something that is always elusive, which always remains vague?

I have done 'case studies' with my young students for a very long time in order to understand this phenomenon. I have carried out studies into the practices of inhabitants by analysing the plans set out by the architect and comparing them with plans about the inhabitation of space, with clear indications of all the transformations that have been made. These can be regarded as a criticism on 'all the things that are wrong':

for example, making a hallway or recreating a partition when the architect had designed an entry directly into the sitting room is one of the most common changes; closing off the kitchen by adding a partition or opening it out is another one. It is in fact an analysis of the way in which architecture is 'received' (*la réception de l'architecture*). The architect has proposed a way of life and it's a question of seeing how the inhabitants have understood that and sometimes transformed it, turned it round so that the space corresponds better to their real practices. And in fact we see very clearly in this case the gap there can be between the judgement of a building in a journal of architecture and its perceived characteristics by the inhabitants. And then, above all, you see the different quality of apartments in relation to the orientations and the organisation of the plans and in essence one tries to understand what the architect wanted to offer in terms of a vision of daily life and whether the inhabitant has been able or not to understand the proposed layout, has experimented with it and sometimes ended up by transforming it. On the pedagogical level, that's interesting, because it is a totally efficient means of learning. But one also learns how lifestyles evolve in different social groups and how one can, if one wants, construct an architecture that follows the evolution of practices rather than trying to impose spaces that 'will teach people how to inhabit'. Looking at the history of architecture over a long period, it's clear that this lack of interest in concrete usage is one of the characteristics of architects in the second half of the twentieth century. One of the problems is also that most clients are also convinced they know how people live. They are not always conscious of particular features and often ask architects to repeat established organisations, lay down prescriptions, forbid certain layouts, and so on.

I observe ways of living and of habitation 'elsewhere' with a lot of interest. How do people live in Japan, in Africa, in the desert, in Morocco? That interests us. These are modes of habitation that are adapted to given contexts, but which inspire me a lot. These are sometimes very simple elements, like the ability of nomads in the desert to organise means of habitation or their adaptation to very different urban situations which are very interesting to us. These means of habitation also contain elements that concern the field of housing in France.

For us these comparisons are also a way of

⁹ For information on the Mulhouse project, see: Luc Baboulet, 'Standard', *l'Architecture d'Aujourd'hui* 353 (July-August

2004), 92-93 and Robin Wilson, 'Workers' Playtime', *Blueprint* 193 (March 2002) 74-76.

een soort lofts: zeer eenvoudige, efficiënte en smalle ruimten, die veel dieper zijn dan de standaarden voorschrijven en die zeer transparante gevels bezitten. In deze lofts wordt de inhoud pas ontworpen en vervaardigd op het ogenblik dat het een 'woning' wordt. Intimiteit is in dit project een functie van de afstand tot de gevels. De grootste intimiteit vind je in de meest centraal gelegen delen. Je kan met andere woorden leefbare woningtypen bedenken die uitermate transparante gevels hebben en meer dan dertig meter diep zijn.

Ik herinner me oude fabrieken in New York die tot lofts werden omgebouwd. De bewoners bevonden zich in een soort van koker van vijftig weer meter lengte en met twee gevels van zes meter breed aan elk uiteinde. De ruimte in het midden van deze lofts, waarvan men a priori dacht dat ze niet bruikbaar was, werd in realiteit als uiterst kwalitatief ervaren en volop gebruikt. Dit model inspireert ons. Het omvat een zekere vrijheid, generositeit en biedt vooral mogelijkheden aan het wonen.

Wat me opvalt bij het diepe woontype met twee gevels in New York dat Jean-Philippe Vassal beschrijft, is dat het oorspronkelijk niet was bedoeld voor huisvesting. In Frankrijk hebben wij een gelijkaardige typologie, die misschien minder prestigieus is, maar wel vanuit het wonen is gedacht, namelijk het 'Marseillaanse drievensterstype'. Dat dit type in Frankrijk bestaat en nergens anders, is natuurlijk geen toeval. Het is immers nauw verbonden met een specifieke wooncultuur. In Marseille beschermt men zich tegen de zon en bouwt men diepe en smalle gebouwen die uitkomen op twee straten. Over het algemeen betreedt men een dergelijk type via een toegangsdeur in het midden van het gebouw en vindt men er een donkere zone voor multifunctioneel gebruik. Vandaag wordt die zone vaak aangewend voor de computer of de televisie, maar ook wel voor de 'siesta' als het erg warm is, omdat het een van nature koele zone is. Zo ontstaat er ook bijna vanzelfsprekend een verschil tussen meer private en meer publieke zones; een hiërarchie van de ruimten. Men vergeet trouwens al te vaak dat dit een cultureel gegeven is. Het is belangrijk om bestaande woontypologieën die in het alledaagse bouwen en wonen vorm hebben gekregen te onderzoeken, om vervolgens in staat te zijn betere oplossingen te bedenken.

De condities waarbinnen een project tot stand komt, creëren in ons model van de 'loft' of 'nieuwe loft' ook bijzonderheden en een zekere complexiteit. Bovendien laten de voorzieningen een gevarieerd gebruik van de ruimte toe. Zo illustreert ons project van Mulhouse hoe nieuw samengestelde families profiteren van onze 'dispositieve' benadering.⁹ Ze laat immers toe dat er extra personen de woning betrekken, dat er (zelfs grote) groepen vrienden kunnen worden ontvangen en dat die zich niet hoeven te

installeren in vooraf bepaalde kamers, maar veeleer nomadisch wonen tussen objecten en meubelen, naargelang het weer, de seizoenen, de gemoederen...

Hoe behandelen de historicus en de architect het vraagstuk van de toe-eigening van de ruimte? Is toe-eigening een verschijnsel dat altijd aan de controle van beiden ontsnapt, dat altijd vaag blijft?

Ik doe met mijn eerstejaarsstudenten sinds geruime tijd casestudies om onder meer dit verschijnsel te begrijpen. Wij onderzoeken bewonerspraktijken door de plannen die door de architect werden opgesteld te vergelijken met feitelijke gegevens over de veranderingen die werden aangebracht door bewoners, omdat het 'niet functioneerde'. Zo is bijvoorbeeld het bouwen van een entree, waar de architect een directe toegang had voorzien tot de woonruimte, een van de meest voorkomende transformaties. De keuken afsluiten van de woonruimte door middel van een kast of juist een verbinding maken tussen beide zijn andere voorbeelden. Wat ik dus eigenlijk doe, is een analyse maken van de 'receptie' van de architectuur. De architect heeft een manier van wonen voorgesteld en het gaat erom waar te nemen hoe de bewoners die hebben begrepen of soms hebben aangepast of veranderd, zodat de ruimte beter op hun woonpraktijken is afgestemd.

In dit soort van studies komt heel duidelijk het hiaat naar voren tussen de criteria voor beoordeling van de architectuur in gespecialiseerde tijdschriften en de karakteristieken die bewoners als belangrijk ervaren. Bovendien zien wij ook grote verschillen in de kwaliteit van appartementen wat betreft oriëntatie en planopbouw. Wij trachten te begrijpen hoe de architect een visie van het alledaagse leven heeft willen voorstellen en hoe de bewoner deze visie al dan niet heeft kunnen begrijpen, en soms ook heeft veranderd.

Vanuit een pedagogisch perspectief is een dergelijk onderzoek interessant, omdat het bijzonder effectief is. Studenten leren hoe levensstijlen evolueren in verschillende sociale groepen en hoe men, als men werkelijk wil, een architectuur kan bedenken die mensen niet wil 'leren wonen', maar veeleer plaats wil bieden aan de evoluties in woonpraktijken. Als we de geschiedenis van de architectuur erop naslaan, stellen we vast dat een gebrekkige belangstelling voor het concrete ruimtegebruik een van de belangrijkste

⁹ Voor een inleiding op het project voor Mulhouse zie: Luc Baboulet, 'Standard', *l'Architecture d'Aujourd'hui* nr. 353,

(juli-augustus 2004), p. 92-93 en Robin Wilson, 'Workers' playtime', *Blueprint* nr. 193, (maart 2002), p. 74-76.

understanding different aspects of and changes to everyday domestic space. What runs through these comparisons in an astonishing way is the fact that furnishings are often quite 'nearby': chairs, tables, cookers . . . The dwelling is also characterised by this strong relationship with furniture. The architect produces a space, a container, support and wrapping, a certain quality of the air and its relationship with the air outside; then there are other things: the armchairs, the television, etcetera, which will also introduce a different relationship to space in terms of the way in which it is inhabited.

I agree totally, comparison is very important because it allows cultural choices to emerge, so that we understand why there are cultural choices such as the management of public and private space, the place of a man, a woman and children, and so forth. In comparing the ways of life of the Japanese and the French, for example, one sees that social values are different. In Japan the organisation of traditional houses shows that the group counts much more than in France and that privacy does not have the same importance. Using mobile paper screens to separate rooms would never satisfy most Europeans.

Comparisons are very useful in bringing out the particular combinations that structure the material and the immaterial of a culture and which result in the notion of a home. Certainly there is today an internationalisation of furniture, but the ways in which furniture is used, assigned to certain rooms and mixed with textures and objects are specific. We can therefore observe both an internationalisation and at the same time a specificity. In France there is today an affinity with houses and old objects. This approach to history did not exist in the nineteenth century, when one thought of antique things as old and therefore as things to be thrown away. In the twentieth century we have constructed this idea of conserving history and local identity through material objects and houses and that idea has now pervades the whole of society. So the idea of restoring and conserving old houses is so strong that today modern houses are practically never commissioned. The idea of identity, of being anchored in a place, in the terrain is so strong that modern houses are not so highly valued and very few are commissioned from architects. Each country, throughout Europe, has its specific history on this. That makes commissions of houses like those at Mulhouse by renowned architects all the more interesting.

What stance can architecture take today towards the everyday?

We are today constantly faced with, and dependent on, the minimum. Because of regulations, standards, models, simplification of techniques, habits, the easiness of repeating rather than inventing, and economic constraints, the minimum has become the standard. We live in a comfort designed by thermal and acoustic technicians. Pleasure and luxury no longer exist. In the everyday, there is also pleasure, luxury, happiness, poetry and humour. That is what we want to provide. What interests us is the maximum habit. This interest is particularly demonstrated in the social housing project of the Cité Manifeste, which we developed in Mulhouse.

This position, which is quite rare, is one of the three possible for modern architects to take, but I think that Jean-Philippe Vassal also occasionally adopts the others. He observes the evolution of mores and wants to offer a design that is adapted to this development. Indeed, reconstructed families are beginning to be common and are taking account of that, on their own initiative.

There is also an inverse position that supposes that innovation comes from an architect's idea or intuition and from work on forms. This is the position that inhabitants dislike the most, because they don't understand it – their basis of judgement is the usage of the place. For example, most people are shocked by the chaos style in artists and architects because when they look at a space, they want to understand order from it and to have the keys to that understanding; they want to live in a physical comfort. And so all these images of deconstruction and of chaos are very badly received by the general public.

The third intermediary position between these two extremes is that of the architect who builds for his peers – that is, to be recognised by other architects and published in reviews. He creates architecture that is above all 'photographable' and photogenic, which resembles sculpture and which often involves distortions in terms of the shape of the rooms and practices. Certain architects manage to reconcile these two possibilities, but they are rare.

Architects have a social role of translating, transmitting and transforming culture. And in fact, today, we have the impression that they don't assume that role, that they don't claim it but evade the question – at any rate, that they don't want to talk about it. As if the everyday were always trivial and could not contain any value. Creating the place of people's everyday lives is however a magnificent role.

An architect is neither a politician nor a sociologist; he is also not an economist. However, the political, social and economic dimension of his

karakteristieken is van de architectuur van de tweede helft van twintigste eeuw. Een ander probleem is dat ook het merendeel van de opdrachtgevers gelooft te weten hoe de mensen leven. Zij zijn zich niet altijd bewust van de eigenheden van het wonen en vragen meestal aan de architecten om gekende planindelingen te herhalen.

Ik heb een grote belangstelling voor leef- en woonwijzen van 'elders'. Hoe woont men in Japan, in Afrika, in de woestijn, in Marokko? Dat interesseert me. Hoewel die woonpraktijken vaak zijn afgestemd op zeer specifieke contexten, vormen ze een grote inspiratiebron. Zeer eenvoudige elementen zorgen er bijvoorbeeld voor dat nomaden hun wonen zo kunnen organiseren dat het zich zowel kan aanpassen aan de woestijn als aan verschillende stedelijke situaties. Verschillende van die elementen kunnen ook van betekenis zijn voor het wonen in Frankrijk. De vergelijking met andere contexten is voor ons bovendien een methode om de verschillende aspecten en veranderingen van het alledaagse wonen te begrijpen. Wat opvalt bij deze vergelijkingen is dat het meubilair in vele gevallen erg 'nabij' is: de stoelen, de tafels, de fornuizen. Het alledaagse wonen wordt gekenmerkt door deze zeer sterke relatie tot het meubilair. De architect produceert een ruimte, een omgeving, een ondersteuning, een enveloppe, een zekere atmosfeer, een relatie tot de buitenomgeving... Daar komt dan iets anders bij: de tapijten, de leunstoelen, de televisie... die een verband creëren tussen ruimte en wonen.

Ik kan me hier volledig in vinden. Vergelijken is zeer belangrijk, want dat maakt het mogelijk om culturele normen te begrijpen; om de positie van het publieke beleid en de particulier te begrijpen, om de plaats van de man, van de vrouw en van de kinderen te doorgronden. Door bijvoorbeeld de levenswijzen van Japanners en Fransen te vergelijken, merkt men dat de sociale waarden erg verschillend zijn. In Japan toont de planindeling van de traditionele huizen dat veel belang wordt gehecht aan de groep en dat intimiteit minder belangrijk is. Mobiele wanden uit papier als middel om kamers van elkaar te scheiden, zou immers nooit het merendeel van de Europeanen tevreden stellen.

Vergelijkingen zijn zeer nuttig om kennis te verwerven over de bijzondere combinatie van elementen die de materiële en immateriële aspecten van een cultuur vormgeven en die ook de noties van huiselijkheid 'notions de chez soi' bepalen. Er is tegenwoordig weliswaar een internationalisering van het meubilair merkbaar, maar dat neemt niet weg dat de wijze waarop meubels worden gebruikt, worden aangewend voor bepaalde doeleinden of worden gecombineerd met bepaalde texturen of voorwerpen specifiek is. Er is dus tegelijkertijd sprake van internationalisatie en specificatie.

Mensen in Frankrijk hebben vandaag een speciale relatie tot oude huizen en voorwerpen met een geschiedenis. In de negentiende eeuw bestond deze niet. Voorwerpen die men gedateerd en oud achtte, werden na gebruik weggeworpen. Pas in de twintigste eeuw ontwikkelde men het idee om de geschiedenis te bewaren. De lokale identiteit kon worden gepreserveerd door het bewaren van materiële voorwerpen en huizen – een idee dat vandaag de hele maatschappij beroert. Dit idee van renovatie, om oude huizen te behouden, is vandaag zo sterk dat er nog nauwelijks opdrachten worden gegeven voor moderne huizen. Het idee van identiteit, van veranker in het territorium, is zo sterk dat de moderne woning niet altijd naar waarde wordt geschat en opdrachten voor architecten zeer beperkt zijn. Elk land, ook binnen Europa, heeft zo zijn eigen specifieke geschiedenis, die bij dit perspectief aansluit. Dat maakt een opdracht als die voor de woningen in Mulhouse, aan architecten met toch wel een toonaangevende signatuur, des te interessanter.

Welke posities kan de architectuur vandaag innemen tegenover het alledaagse?

Vandaag worden we voortdurend geconfronteerd met, en zijn we afhankelijk van, het minimum. Omwille van regelgeving, normen, modellen, technieken, gewoonte, de eenvoud van repetitie versus de moeilijkheid van het scheppen, en de economische beperkingen is het minimum de standaard geworden. Wij wonen vandaag in het comfort van de thermische en akoestische technicus. Voor het plezier, de luxe, het geluk, de poëzie en de humor in het alledaagse lijkt vandaag geen plaats meer. Dat willen wij weer aan de orde stellen. Wat ons interesseert is de maximumwoning. Deze interesse komt vooral tot uiting in ons project voor de Cité Manifeste dat we hebben gerealiseerd in Mulhouse.

Die aanpak is eerder uitzonderlijk en slechts een van de drie mogelijke posities die architecten naar mijn mening vandaag kunnen innemen. Af en toe neemt Jean-Philippe Vassal ook de andere posities in, geloof ik. Hij ziet de verandering van normen en waarden en wil een dispositief voorstellen dat aanpasbaar is aan deze veranderingen. Nieuw samengestelde families zijn daarvan een goed voorbeeld en beginnen een courant gegeven te worden, dus het spreekt vanzelf dat we hiermee rekening moeten houden.

Er is een andere, tegengestelde positie die ervan uitgaat dat de vernieuwing in het wonen afhankelijk is van nieuwe ideeën, van de intuïtie van een architect en van vormonderzoek. Dit is de positie die bij bewoners het meest op verzet stuit. Zij begrijpen zo'n benadering niet, omdat zij zelf vooral de architectuur beoordelen vanuit het gebruik van ruimten.

work is today essential and the artistic or technical dimension of his work as architect should fundamentally include these different fields of intervention. In the question of the transformation of the large-scale collective housing that we have been talking about, his involvement at this level is essential and is not that of a simple decorator of public space. It's taking a long time for the architect's position in the democratic system to become established.

There have, however, been moments when architects have tackled the question of how to build habitats in a society with particular values. At several moments in the history of architecture they have engaged in extremely explicit discussions on 'changing life'. The general rejection of politics today has also occurred in the architectural world and architects seem – I emphasise 'seem' – to take refuge in a position that is solely artistic, but in the bad sense of the word. Because artists are the ones who are engaging in politics at the moment. And in fact, architects often take refuge in a formalist position. Moreover, most architectural journals show only the exteriors, the architectural signs and gestures, and domestic architecture is not made up of that. There is a real need to take control, to reclaim a role that they have abandoned but which has also been taken away from them, in a system in which the division of labour in producing a building has removed numerous prerogatives from them.

The question of economy seems particularly important to us. In the relationship between construction and materials, economy today constitutes that material – it is no longer concrete, steel or stone, as it used to be. In that sense, manipulating and organising the economic aspect becomes very interesting, so that it can then offer the maximum of possibilities. The idea of transformation, the fact of taking into account a pre-existing situation, adding, completing and optimising, allows one to create the greatest potentiality for future projects. This necessitates working with the complexity and richness of what exists, rather than returning to a blank page, which is what demolition consists of. Taking account of the real, the everyday, in a positive way, transforms situations so that generous designs can then be created that the inhabitants will appreciate. *Luxury does not cost much.*

One position is to give a potential space to inhabitants, which is what Jean-Philippe Vassal does. Another defends the idea that when one does not offer constraints there are no advances. And so there are architects who think, on the contrary, that you have to make quite a strong proposition,

for example in terms of partitioning, so that inhabitants would actively alter their everyday spaces.

Translation: Catherine Spencer

Zo choqueert de chaotische attitude van architecten en kunstenaars de meeste mensen, want als ze een ruimte bekijken willen ze de ordening begrijpen, willen ze aanknopingspunten hebben om de ruimte te begrijpen, willen ze een zeker lichamelijk comfort ervaren... Alle deconstructivistische beelden, alle wanorde, wordt zeer slecht onthaald door het grote publiek.

De derde positie, die bemiddelt tussen de eerste twee, is die van de architect die ontwerpt voor zijn vakgenoten. Het ontwerp staat hier in het teken van erkenning door andere architecten of publicatie in de tijdschriften. De architect ontwerpt een 'fotografeerbare' architectuur, die fotogeniek is en die sculpturale kwaliteiten bezit. Ze wordt naar mijn mening gekenmerkt door een vervorming van vormen én van gebruiken. Architecten die deze twee aspecten op elkaar weten af te stemmen zijn eerder zeldzaam. Architecten hebben een rol van sociale bemiddeling, van overdracht en transformatie van een cultuur. Tegenwoordig bestaat de indruk dat ze die rol niet waarnemen, niet opeisen, dat ze de vraag ontwijken of er in ieder geval niet over willen praten. Alsof het alledaagse altijd triviaal is, alsof het geen waarde zou bezitten. Het is nochtans een geweldige opdracht om vorm te geven aan de ruimten voor het alledaagse leven van mensen.

De architect is geen politicus, noch een socioloog. Hij is evenmin econoom. Maar toch is het politieke, sociale en economische deel van zijn werk van essentieel belang. De artistieke of technische dimensie van zijn werk moet deze verschillende elementen omvatten. Dit geldt zeker voor wat betreft het vraagstuk van de grands ensembles, waarover we het eerder hadden. De architect mag zich hier zeker niet laten herleiden tot decorateur van het publieke domein. De politieke rol van de architect wordt binnen ons democratisch systeem nog steeds onvoldoende erkend.

Niettemin zijn er momenten geweest waarop architecten zich hebben bekommerd om de vormgeving van het wonen voor een bepaalde maatschappij met specifieke waarden. Op verschillende ogenblikken in de architectuurgeschiedenis hebben architecten zich zeer expliciet beziggehouden met 'het veranderen van het leven'. Vandaag is de algemene afkeer van de politiek, ook in het domein van de architectuur voelbaar. De architecten lijken – ik zeg duidelijk lijken – zich terug te trekken in een artistieke positie, maar in de slechte zin van het woord. Kunstenaars houden zich vandaag immers wel met de politiek bezig, terwijl architecten vaak in een formele positie vluchten. Ook het merendeel van de architectuurtijdschriften toont enkel gevels: grote architecturale tekens en gebaren. De architectuur van het wonen heeft hier echter weinig baat bij. De architectuur moet het probleem van het wonen weer in handen nemen.

Architecten moeten opnieuw de rol opeisen die zij hebben opgegeven en die hun eveneens werd afgenomen binnen een systeem waar de arbeidsverdeling om een gebouw te produceren ook talrijke prerogatieven heeft afgeschafte.

Het economische aspect lijkt ons zeer belangrijk. De belangrijkste materie waarmee we vandaag bouwen is niet meer beton, staal of steen zoals voorheen, maar veeleer de economie. Het is belangrijk dat we omgaan met het economische aspect, dat we het zo organiseren dat er een maximum aan mogelijkheden ontstaat. Vanuit dit perspectief biedt het idee van transformatie, van het in aanmerking nemen van een bestaande situatie, van toevoegen, aanvullen of optimaliseren het grootste potentieel voor nieuwe architectuurprojecten. Het betekent dat we omgaan met de complexiteit en de rijkdom van het bestaande, in plaats van te vertrekken van de witte bladzijde die door sloop wordt bereikt. Op een positieve wijze rekening houden met het reële, met het alledaagse, laat ons toe om bestaande situaties om te buigen en zo genereuze dispositieven te creëren die kunnen worden toegeëigend door bewoners. Luxe hoeft niet duur te zijn.

Een van de posities die een architect kan innemen, is inderdaad om een ruimte vol mogelijkheden te bieden aan bewoners, zoals Jean-Philippe Vassal doet. Daartegenover staat een andere positie, die uitgaat van het standpunt dat, als men geen beperkingen oplegt, er ook geen vooruitgang is. Er zijn met andere woorden architecten die geloven dat enkel een sterk ontwerpvoorstel, bijvoorbeeld over de indeling van de ruimte, bewoners ertoe kan aanzetten om zich bewust te worden van hun alledaagse woonomgeving en er actief mee om te gaan.

Vertaling: Karen Van den Brande

